

MODERNE MYSTIEK

Teksten Speling Symposium

10 november 2022

Speling
SKAN DALON
NON NOBIS SED POSTERIS

Beste lezer,

Wat is de betekenis van mystiek voor vandaag? En welke moderne mystici kunnen ons inspireren?

Drie auteurs delen hun gedachten hierover, te weten: prof. Inigo Bocken, Jean-Jacques Suurmond en zuster Hildegard Koetsveld osb. Zij spraken op het symposium 'Moderne mystiek', dat plaatsvond op 10 november 2022 in de Titus Brandsma Kerk in Nijmegen. Hun lezingen zijn nu in deze pdf (na) te lezen.

Op het symposium werd ook de Nederlandse vertaling van *Mystiek – Hoe God werkt in de mens* van Evelyn Underhill gepresenteerd.

Veel leesplezier!

Colofon

Afbeelding voorkant: Titus Brandsma, wandkleed. Foto Titus Brandsma Museum Bolsward

Wilt u op de hoogte blijven van waardevolle boeken, tijdschriften en events over godsdienst en samenleving? Meld u dan aan voor de Skandalon-nieuwsbrief op www.skandalon.nl/nieuwsbrief.

Mystieke werkelijkheid

ZR. HILDEGARD KOETSVELD

‘De werkelijkheid is mystiek, of ze is niet.’ Is dit waar, dan geldt dit ook voor de mens: de mens is mystiek, of hij is niet. Meestal wordt bij ‘mystiek’ aan iets bijzonders gedacht, aan een uitzonderlijke ervaring, waar de meeste mensen geen weet van hebben en die voor hen niet nodig is om mens te zijn. Maar als de werkelijkheid als zodanig mystiek is, wordt het een zaak van leven of dood om mystiek te zijn of het te worden, willen we werkelijk *zijn*.

Mystiek en ascese maken integraal onderdeel uit van de theologie van metropoliet Ioannis Zizioulas. Zijn theologie kan ‘mystieke theologie’ genoemd worden, niet omdat hij een theologie van de mystiek ontwikkelt, maar omdat hij theologiseert vanuit de ervaring van het vieren van de eucharistie, waarin de werkelijkheid gevierd wordt als een volkomen eenwording tussen God en zijn schepping, als relatie waarin tegelijkertijd ieders andersheid voor eeuwig gewaarborgd is. Zizioulas schrijft vanuit deze ervaring en zelf deel uitmakend van deze realiteit – dus van binnenuit, en niet als objectieve buitenstaander. Dat maakt het hem mogelijk diepgaand theologisch, ontologisch te schrijven, en tegelijkertijd de lezer existentieel te raken. De grote vragen van onze tijd, zoals die van de spanning tussen individu en gemeenschap, en ook die van de crisis in de ecologie, weet hij te doordenken vanuit de leer over de Triniteit en de eucharistie. Dit alles ten bate van de moderne mens, op zoek naar de zin van het leven.

Ioannis Zizioulas, tijdgenoot van ons, werd in 1931 in Griekenland geboren. Hij doceerde jarenlang in het Westen en werd een man van de dialoog. Hij was woordvoerder van de orthodoxen in de Wereldraad van Kerken. Zijn boek *Communion and Otherness* uit 2006 heb ik mogen vertalen in *Gemeenschap en andersheid*.

Gevallen staat en eschatologie

Laat ik beginnen met waar het volgens Zizioulas niet om gaat in mystiek. Mystiek staat niet als het ‘buitengewone, het uitzonderlijke tegenover het gewone, normale’ (GeA, 334), zoals men dikwijls meent. Het gaat ook niet over ervaringen van enkelingen tegenover die van het gemeenschapsleven van de Kerk, met haar sacramenten en hiërarchie. Ook van de Kerk in haar geheel geldt: ze is mystiek, of ze is niet.

Echter, de uitspraak over het mystieke karakter van de werkelijkheid, de Kerk en iedere persoon, is geen uitspraak over de realiteit zoals we die *nu* aantreffen. Die is 'in gevallen staat', aangetast door zonde en vooral door de dood waar ze op uitloopt. Nu is er nog volop ervaring van scheiding, van afstand en afwezigheid, juist ten aanzien van God. De uitspraak 'De werkelijkheid is mystiek, of ze is niet' is een eschatologische uitspraak. Vanuit God gezien zal er geen scheiding en geen dood meer zijn; alles wat *is*, zal één en verenigd zijn in gemeenschap; zal wonen in elkaar en opgenomen worden door elkaar en in deze liefdesgemeenschap eeuwig leven ontvangen. De eenwording die beloofd wordt, zal zijn tussen 'partners' die voor elkaar de meest volkomen Ander zijn: God en zijn schepping. In het Koninkrijk van God zal mystiek eens de gewoonste en de meest alomvattende zaak van de wereld zijn.

Dat wil niet zeggen dat mystiek in onze huidige, gevallen staat dus toch te definiëren is als het uitzonderlijke en buitengewone. God *is* immers reeds mens geworden in Jezus Christus, het meest mystieke gebeuren ooit in onze menselijke geschiedenis. Een gebeuren van een totale vereniging en eenwording tussen God en het universum in één mens, Jezus Christus – twee werelden in één persoon werkelijk en volkomen met elkaar verenigd: gemeenschap in andersheid en andersheid in gemeenschap, een relatie van liefde in vrijheid en vrijheid in liefde. Jezus als de nieuwe Adam, beeld van God én van de ware mens, enerzijds geheel in relatie en verenigd met God en anderzijds geheel in relatie met en deel uitmakend van de schepping.

Kerkmystiek

De menswording van God is dus het fundament van alle christelijke mystiek. Ook de Kerk, als vrucht van die menswording, kan in wezen niet anders zijn dan mystiek. Haar enige bestaansreden is immers dat zij de eenwording van God en zijn schepping viert, met name in haar liturgie. Op een bepaalde wijze – 'sacramenteel' noemen we dat – realiseert deze gemeenschap zich in de liturgie, deze *communio*, deze eenwording, dit mystieke gebeuren bij uitstek. Daarom zal Zizioulas spreken over 'kerkmystiek', die niet gezien moet worden als een buitengewone of ongebruikelijke ervaring, maar als 'ervaring van heel het lichaam van de Kerk' (GeA, 335). In de Kerk, en dan met name in haar eucharistische liturgie, vindt de mystieke vereniging tussen God, mens en schepping immers plaats in een mate die de meest alomvattende is die in dit leven te ervaren is.

De goddelijke liturgie, zoals de Oosterse Kerk de eucharistie noemt, heeft een uitgesproken zintuigelijk karakter. De mystieke ervaring is niet zuiver geestelijk, en niet louter individueel. Integendeel, iedereen die haar of zijn zintuigen gebruikt en zich plaatst in relatie met God, heeft er deel aan. Het is daarom een bij uitstek gemeenschappelijk gebeuren – een gemeenschap-stichtend gebeuren.

We *zien* het kerkgebouw en de mensen die het kerkgebouw binnenkomen, die knielen, of een kruisteken maken, of bidden. Vreemden worden hier tot broeders en

zusters. We *zien* de iconen van heiligen en engelen, die door hun aanwezigheid de grenzen van tijd en ruimte als het ware opheffen en doorbreken. Door het Woord of de zang *horen* we het Woord opengaan en wordt het hart opgetild om het mysterie binnen te gaan. De geur van wierook laat ons *ruiken* dat we in een heilige Aanwezigheid zijn. In dit gemeenschapsgebeuren wordt de voorganger, in een vaak prachtig versierd gewaad, de icoon, en dus de zichtbare aanwezigheid, van God of de verrezen Christus, die samen met alle gelovigen één gemeenschap vormt en die tegelijkertijd ook de andersheid belichaamt door dat specifieke van zijn gewaad, door zijn positie in dit gebeuren van gemeenschap. Vanuit de bijeengekomen gelovigen worden brood en wijn aangedragen die, geplaatst in de handen van de voorganger en in een groot dankgebed omhoog geheven, de rest van de schepping vertegenwoordigen. Brood en wijn worden nu betrokken op het lijden, sterven en verrijzen van Christus, en door de kracht van de heilige Geest worden zij binnengebracht in de gemeenschap met God en worden lichaam van Christus, beeld van een getransfigureerde kosmos. De eenwording proeven we, smaken we in het nuttigen van brood en wijn.

De Kerk kan de ultieme werkelijkheid en zichzelf niet anders dan mystiek zien, omdat zij maar is wie zij is in relatie – in haar vereniging met God. Buiten die relatie om is zij, en zijn wij als gelovigen, niet wie wij zijn en zal er noch voor de Kerk noch voor ons duurzaam leven of toekomst zijn. Maar binnen die relatie worden wij creatief, onmisbare medescheppers van die toekomstige mystieke werkelijkheid. Die kan niet, wil ze mystiek zijn, wil ze eenwording zijn, zonder de mens als persoon, in vrijheid en liefde. De mens, en dus heel de schepping, is de onmisbare partner in de uiteindelijke werkelijkheid van het Koninkrijk van God. Daarom ziet Zizioulas de rol van de mens in de schepping graag als ‘priester’. Uniek in zijn vermogen om in vrijheid en liefde zich uit te strekken naar God en tegelijkertijd zelf onderdeel van de schepping, neemt hij, wanneer hij voor God treedt in aanbidding en dankzegging, heel de schepping mee in de herstelde relatie met God. Dit houdt de belofte en de garantie in dat eens heel de schepping deel zal uitmaken van die mystieke realiteit.

Dit klinkt alsof dit alles pas waar zal zijn in de toekomst. Maar ook de gevallen staat is niet zonder mystiek. Zolang er leven is, al is het gekwetst, falend en beperkt, getuigt dit van die relatie en getuigt het van God die dit leven heeft gewild en dit onderhoudt. Dat te zien, dus dat er feitelijk geen leven is dat niet mystiek is, is alleen mogelijk voor wie zichzelf niet meer los van de relatie met God kan verstaan. Ik, kleine mens, kan, al heb ik geen uitzonderlijke ervaringen, mijzelf dan ook niet anders zien dan in vereniging, in relatie met God en God kan ik niet anders zien dan in relatie met allen en alles waarmee ik in relatie ben. Dat betekent feitelijk dat mijn leven mystiek is en tegelijkertijd vreselijk gewoon. Ik wil maar zeggen, ik hoor niet thuis in het rijtje van wat we meestal onder ‘mystici’ verstaan, in onderscheid van degenen die dat niet zijn. Maar nu komt wel de ernst van een dergelijke visie om de hoek kijken: in de mate en de keren

dat ik niet verenigd ben met God, *ben* ik feitelijk niet, heb ik geen toekomst en werk ik niet mee aan het scheppen van toekomst.

Relatie Schepper-schepping

Grote vraag in de mystiek is waarop de eenheid en de vereniging van God en mens gebaseerd is. Is er iets dat God en de mens, dus God en zijn schepping, van nature samen bezitten? Is er in de schepping zelf iets goddelijks, waardoor het goddelijke van God zich met het goddelijke in de mens verenigt en ermee kan samensmelten?

Zizioulas, samen met velen uit de traditie, ontkent dit. De goddelijke natuur van de eeuwige God, die geen begin heeft en ongeschapen is, is absoluut anders dan die van zijn schepping, die wel een begin heeft, zichzelf niet het leven heeft gegeven en dus niets in zichzelf heeft dat eeuwig en goddelijk is. Maar wat op het vlak van de naturen niet mogelijk is, is mogelijk op grond van het feit dat de mens door zijn relatie met God 'persoon' wordt: hij wordt in staat gesteld om in vrijheid en liefde zijn natuur te overstijgen en God in vrijheid te beminnen, in een eenheid en gemeenschap die eens volmaakt zal zijn en wel op grond van hun beider persoon-zijn.

Zoals Gods natuur bestaat op de wijze van relatie tussen de drie goddelijke personen, die zich uitstrekken naar elkaar, geheel elkaar bewonen en elkaar bevestigen in hun unieke andersheid, zo kan de mens als persoon zich openen, zijn natuur overstijgen en als menselijke persoon in relatie met God, met elkaar en de schepping bestaan. In die gemeenschap met God verenigd, zal hij vergoddelijkt worden en tegelijkertijd geheel mens worden. Deze vergoddelijking, *theosis* genoemd, vindt dus niet op het vlak van de natuur plaats, maar op het vlak van het persoon-zijn. Daarom staat bij Zizioulas het mysterie van het persoon-zijn centraal. Alleen de persoon kan één worden met wat of wie van nature geheel anders is dan hijzelf. De eenheid die dan ontstaat, heft de andersheid niet op, maar bevestigt haar juist. Christelijke mystiek kan dus niet anders dan persoonlijk zijn, relatie tussen personen zijn, gekenmerkt door liefde en vrijheid.

Geen theosis zonder kenosis

Wij zijn er omdat iemand ons heeft gewild, en als gevolg van zijn goddelijke roep. Zolang we in gevallen staat leven en dus nog niet definitief verankerd zijn in God, zullen we dan ook de ervaring opdoen van een dreiging van het niets – de absolute leegte. We bezitten niets van nature, niets objectiefs om uiteindelijk op terug te vallen. Alles, heel het universum hangt als het ware in niets. Het heeft een begin vanuit niets en zal dus ook terug kunnen keren in niets. De enige reden van ons zijn is de liefde van onze Schepper. Heel ons zijn en ons eeuwig-zijn hangt aan de draad van de liefde, dus aan de relatie met Hem die het leven is en ons leven wil.

Mystiek is ervaring opdoen met deze grondeloosheid van het leven en van de liefde. Het ultieme houvast is de Ander, die bemint en die wordt bemind. Maar als de

aanwezigheid van die Ander niet ervaren wordt, wordt zijn afwezigheid ervaren als een ervaring van het absolute niets, ja, als van de hel. Vele heiligen hebben zoals Jezus door de hel van de afwezigheid moeten gaan, die des te erger is naarmate de Aanwezigheid reeds geproefd is. Zoals bijvoorbeeld de heilige Silouan van de Athos, de twintigste-eeuwse Russische heilige, die God smeekte hem daarvan te verlossen. Hij kreeg als antwoord: 'Houd je ziel in de hel, maar wanhoop niet.'

Als *theosis*, als de vergoddelijking de positieve kant van mystiek is, is *kenosis*, de ontleding van alle ik-gerichtheid en zelfbehoud, dus de volstrekte prijsgeving van het zelf, de negatieve kant. Geen *theosis* zonder *kenosis*, zolang we in gevallen staat zijn. Eucharistie vieren als voorsmaak van de hemel én het beoefenen van ascese, die ervaring met de hel kan geven, horen bij elkaar zolang we in gevallen staat zijn. Maar eens zal er een Aanwezigheid zijn zonder afwezigheid, en zal de hel verzvolgen worden door die zalige werkelijkheid, waarin God alles in allen en alles is en iedere ervaring niet anders dan mystiek kan zijn.

Titus Brandsma. Een moderne mysticus uit het Westen

INIGO BOCKEN

'Of Titus Brandsma, de kenner van de mystieke traditie, zelf een mysticus was?' Dit is een vraag die ik vaak te horen krijg en die men ook in de literatuur over Brandsma niet zelden aantreft. Om heel eerlijk te zijn, begin ik bij die vraag altijd een beetje zenuwachtig te schuifelen. Niet omdat we te weinig aanwijzingen hebben om haar met 'ja' of 'nee' te beantwoorden. Maar misschien vooral omdat het een vraag is die vanuit Titus Brandsma's eigen opvattingen misschien niet de juiste vraag is.

Ook van Evelyn Underhill is bekend dat zij diezelfde vraag uit de weg ging. En dat was niet uit een of andere, al dan niet misplaatste, bescheidenheid. Voor Underhill en Brandsma gold in zekere zin hetzelfde voorbehoud: wanneer men zich alle mogelijke moeite getroost om aan te tonen dat wat in de mystieke teksten aan de orde wordt gesteld voor alle mensen tenminste potentieel relevant is, dan is de vraag of iemand nu een mysticus is of niet misschien ook niet echt een gepaste vraag. Een vraag die misschien wel aan hetzelfde moderne register van al te eenzijdige genade-fantasieën onderworpen is – een register dat ook het hedendaagse identiteitsdenken bepaalt.

Wanneer we iets van Evelyn Underhill en haar prachtige, vertaalde boek *Mystiek. Hoe God werkt in de mens* kunnen leren, is het wel dat mystiek juist een heel ander register opent. Het is niet alleen iets dat voor alle mensen tot spreken kan komen, zij het voor de ene meer dan voor de andere, maar het is vooral een dynamisch register. Mystiek heeft te maken met ontwikkeling, een geestelijke weg. Ook voor Underhill geldt dat de woorden die daarbij horen gebruikt worden als een weg, als een beweging, die in fasen onderscheiden kan worden. Die fasen zijn meer houvasten, rustpunten om een beweging te leren zien – misschien wel een beweging van geestelijke groei.

Deze voorafgaande opmerkingen zijn nodig om Titus Brandsma als moderne mysticus te begrijpen. De vraag of iemand nu eigenlijk wel of niet een mysticus is, suggereert een geheimzinnigheid waarvan mijns inziens juist de karmeliet Titus Brandsma zich wilde ontdoen. In het vervolg zal ik laten zien dat Titus Brandsma in ieder geval een wetenschapper was, een filosoof, een historicus van de spiritualiteit, die zich met de geschiedenis van de mystiek bezighield. Al was het niet zo dat hij zijn eigen

betrokkenheid bij zijn studieobject ontkende of uit de weg wilde gaan. Maar hij was wel een wetenschapper die van transparantie hield, en zo op momenten van geheimzinnigheid in het leven zelf stootte. Een geheimzinnigheid die, eerder in de termen van Karl Rahner, iets met het mysterie van het leven te maken had – een mysterie dat zich in iedere menselijke groei manifesteert. Ik hoop te laten zien dat voor Brandsma de studie van de mystieke teksten zelf een weg is om God in zichzelf te vinden en geboren te laten worden – een weg die voor ieder mens openligt. En daarmee hoop ik te laten zien op welke wijze Titus Brandsma daadwerkelijk als *moderne mysticus* omschreven kan worden.

Dubbele beweging

Wat van Titus Brandsma in ieder geval gezegd kan worden, is dat hij, vanaf zijn benoeming tot hoogleraar wijsbegeerte en mystiek, al snel over het hele land bekend stond als een specialist in de studie van de mystiek, iets wat hij deelde met Underhill. Dat was niet geheel onterecht. Zijn deel-leeropdracht in de mystiek had hij wellicht te danken aan zijn vertrouwdheid met het werk van Teresa van Avila. Zijn roeping tot de Karmelorde was met haar werk verbonden. In de inleiding op zijn vertaling van Teresa uit 1918 maakt Titus Brandsma duidelijk dat hij Teresa in de eerste plaats als een theoloog, en wel een mystiek theoloog beschouwt. Zelfs in de beschrijvingen van haar meest extatische ervaringen laat zij het denken nooit los, aldus Brandsma.

De mystieke theologie van Teresa reflecteert op de dubbele beweging die de ziel kenmerkt, de beweging van het verlangen die van de mens uitgaat en de genade van Gods liefde die op de mens toekomt. Het zijn twee bewegingen die in de ervaring nooit geheel en definitief op elkaar aansluiten. De mystieke theologie is dan die vorm van reflectie die juist uitgaat van die momenten waarop Gods liefde en het menselijke verlangen elkaar raken. Brandsma ziet in deze wijze van theologiseren juist een typisch karmelitaanse denkwijze – een denkwijze die intellectuele reflectie en de wegen van het gevoel juist bij elkaar probeert te denken.

Even terzijde: de karmelitaanse denkwijze is voor Brandsma, zo zal hij op verschillende plaatsen in zijn werk betogen, historisch gezien de synthese van de dominicaanse intellectualistische traditie – de weg van het verstand – en de franciscaanse voluntaristische traditie – de weg van het hart. Al in deze vroege fase gaat Brandsma er vanuit dat mystiek in dit opzicht niet iets uitzonderlijks is, laat staan iets bovenmenselijks. De mystieke denker – zoals Teresa, of Johannes – is diegene die de moed heeft over de zielsbewegingen na te denken vanuit de realiteit van de ontmoeting. Dat is een realiteit die weliswaar de actieve menselijke vermogens te boven gaat, maar die wel degelijk tot de realiteit van de menselijke ervaring, en van het denken daarover, behoort. Deze beschouwing over de ontmoeting is het uitgangspunt van mystiek, niet het voorwerp ervan. Dit is wat het eigen standpunt van de mystieke

theologie uitmaakt in Brandsma's visie. Zo beschouwd is mystiek eigenlijk iets wat in principe voor iedereen toegankelijk is, of tenminste voorstelbaar.

Maar zo gemakkelijk maakt Brandsma zich er niet vanaf. Natuurlijk verwijst hij naar zijn levensgids, Teresa van Avila:

De H. Teresia heeft slechts willen zeggen, dat dit leven niet voor allen is weggelegd, maar niettemin allen God moeten zoeken en ook Hem zullen vinden, maar niet in mystieke schouwing. Naast de vereeniging met God, waartoe allen zijn geroepen, erkent zij een inniger vereeniging, waartoe slechts zij, die uitverkoren zijn, door God worden opgevoerd.

De mystieke schouwing op zichzelf is dus ook weer niet zomaar voor iedereen weggelegd – dat laat de geschiedenis duidelijk zien. Zij vraagt veel, zo niet alles van de menselijke vermogens. Maar mensen kunnen uit de beschrijving ervan wel iets leren voor het eigen bestaan, voor de eigen ervaring. En zonder deze mogelijkheid is het ook moeilijk over 'mystiek' te spreken.

Hoogste toppen

In een latere tekst, voor de Rooms-Katholieke artsenvereniging – Brandsma is dan al enkele jaren hoogleraar in Nijmegen –, gebruikt Titus Brandsma een fraaie metafoer om zijn punt te verduidelijken. Hij beschrijft het mystieke leven als de hoogste toppen van een hooggebergte, die veel indruk maken op de toeschouwers. Maar die uiteindelijk slechts de bergtoppen van een veel groter oppervlakte zijn. In de tekst voor de Rooms-Katholieke artsen gaat het om het mystieke leven in het algemeen, inclusief de meest irrationele en onverklaarbare verschijnselen, die Brandsma wijdt aan de intensiteit van de gerichtheid op het verlangen. In deze tekst benadrukt hij dat we ons niet moeten blindstaren op die spectaculaire ruwe schoonheid die van de mystieke teksten uitgaat. Met veel groter ontzag, aldus Brandsma, moeten we staan 'voor de veel groter massa, welke wij dagelijks met onze voeten vertreden.'

Het is de godsontmoeting – door Brandsma hier de 'nauwe vereniging met God' genoemd – die voor ieder mens geldig is, waar het om te doen is, die de mystieke teksten in volle intensiteit laten zien. Maar die vereniging trekt sporen door het leven van ieder mens. Er is altijd een verbondenheid tussen het menselijke verlangen en de liefde die daarvan de vervulling is. Maar die verbondenheid heeft niet zomaar een vaste vorm, zij moet altijd weer gezocht worden. Mystieke auteurs hebben daarvoor een scherper aanvoelen. Zij zijn in staat om naar het menselijke leven te kijken vanuit die vereniging, terwijl er in het dagelijks leven van minder mystiek begaafde mensen talloze momenten zijn waarop de gerichtheid van het verlangen op de goddelijke liefde blijkt.

In vroegere teksten over kunst en schoonheid had Brandsma iets gelijkaardigs al over de grote kunstenaars gezegd, die met een bijzondere sensitiviteit begiftigd zijn

voor de objectieve wetten van de schoonheid. Maar we moeten ons, aldus Brandsma al in 1905, niet blindstaren op die meesters, want dan vervallen we in conventie. De grote meesters zijn de tolken die ons leren kijken naar de wijze waarop we schoonheid kunnen ervaren. Zij geven inzicht in de dynamiek die aan deze objectieve wetten ten grondslag ligt. Dit inzicht, dat Brandsma al op jonge leeftijd naar voren bracht, keert ook weer terug in de wijze waarop hij naar de mystiek kijkt.

Verlangen en liefde

De mystieke schrijvers hebben een groter vermogen om het bij elkaar horen van het menselijke verlangen en de goddelijke liefde te zien en te articuleren. Zij schrijven teksten over in het lijden van het onvervulde verlangen toch de aanwezigheid van Gods liefde te zien – in het eindige de oneindige mogelijkheden. Om het met een moderner woord te zeggen: ze hebben meer sensitiviteit voor de perspectiefwisselingen die in het verlangen van mensen zichtbaar wordt. Het verlangen wordt altijd beantwoord maar nooit zoals wij ons dit voorstellen. ‘Mystiek’ is theologie wanneer zij zich niet zozeer richt op wie of wat God in werkelijkheid is, maar wel op de wijze waarop het goddelijke zichtbaar wordt in de menselijke praktijk, de praktijken van devotie, van verlangen – al die praktijken waarbij mensen leven met de ervaring dat ze de regie niet zonder meer in handen hebben, maar juist daardoor zichzelf vinden.

Kortom, mystieke theologie beweegt zich op de grens van deze dubbele beweging. Opvallend is het dat Titus Brandsma’s belangstelling voor de mystiek buiten het karmelitaanse denken pas tot ontplooiing komt vanaf zijn benoeming tot hoogleraar wijsbegeerte. Wellicht zag hij zich genoodzaakt aan te sluiten bij de bredere culturele fascinatie voor de mystiek als ervaring, zoals dit ook in een boek als dat van Underhill duidelijk was geworden. Maar ook in deze periode gaat het Brandsma in de mystiek om meer dan een psychologische ervaring of een zaak van het gevoel. Hij blijft bij wat hij over Teresa al zei – zij liet het denken nooit los.

Balans

Zijn beschrijving van de grote Nederlandse en Vlaamse mystieke schrijvers – Hadewijch, Ruusbroec, of Beatrijs van Nazareth – die hij eigenlijk pas vanaf zijn hoogleraarschap beter leert kennen, is ingebed in een beschrijving van het filosofische denken in de geschiedenis van de Nederlanden. Waar de filosofische scholen zich bezighouden met de zoektocht naar een balans tussen contemplatie en actie, tussen de gerichtheid op het goddelijke en de praktische omgang met de natuurlijke werkelijkheid, daar bloeien de mystieke schrijvers, zoals Brandsma met een beeld van Teresa zegt, als de ‘schoonste bloemen’ in deze tuin van het geestelijk leven, maar zij kunnen niet buiten die algemeen menselijke zoektocht gezien worden. Zoals duidelijk wordt uit zijn opmerkelijke en originele tekst uit 1931, *Middeleeuwse Wijsbegeerte in de Nederlanden*, staat de filosofie voor het actieve zoeken met de rede naar de balans

tussen contemplatie en actie, tussen de horizontale en verticale dimensies van het leven. Het is een balans die nooit door de rede afgedwongen kan worden, die altijd 'contingent' is – om even de taal van de filosofie te gebruiken.

De verschillende ordes en kloosters ziet Brandsma als leerscholen waarin mensen leren omgaan met deze steeds veranderende relatie tussen de verhouding tot God en de verhouding tot de wereld. Het denken ontvouwt zich tussen twee lijnen – de verticale, theologische lijn naar God, of de transcendentie, en de horizontale – het actieve leven, de omgang met de dagelijkse werkelijkheid. Het zoeken van die balans is de belangrijkste taak van deze scholen van het denken, van de filosofie. Het gaat om een zoeken en tasten, zonder dat er ooit een definitieve balans gevonden wordt.

De mystieke auteurs bewegen zich niet buiten deze scholen. Maar ze hebben, zoals gezegd, een ander uitgangspunt. Zij hebben er een scherpere intuïtie voor dat de zoektocht naar die balans eigenlijk de reële ontmoeting met God al vooronderstelt. De mystieke teksten bieden daardoor een bredere horizon aan, waardoor het zoeken naar de balans pas mogelijk wordt. Mystiek en filosofie – ze horen bij elkaar, en het is dan ook geen toeval dat Brandsma zo vaak benadrukt dat Teresa het denken nooit losliet. Wanneer ze zo bij elkaar horen, betekent dit voor Brandsma dat het mystieke perspectief ook wezenlijk met het algemene menselijke denken en ervaren verbonden is. Mystieke teksten laten dus iets zien dat voor alle mensen relevant is.

Dat het menselijke verlangen en de goddelijke genade bij elkaar horen, kunnen de mystieke teksten niet bewijzen door een filosofisch-redelijke argumentatie, maar ze gaan radicaal en consequent van die realiteit uit. Ze beschouwen het menselijk leven vanuit dat standpunt, vanuit de vereniging, vanuit de onvoorspelbare verbondenheid tussen het aardse verlangen en Gods liefde die op mensen toekomt.

Mystieke auteurs laten zien dat God verborgen leeft in en achter het menselijke. Door zijn verborgenheid is God ver weg, maar omdat Hij leeft in ons, is Hij juist dichterbij dan we kunnen begrijpen. God als het antwoord op ons verlangen, omdat Hij er de grond van is. Daarom is God niet geheel verborgen. Er zijn wel degelijk 'schichten' – opnieuw een woord van Brandsma – waarin iets zichtbaar wordt van de kruispunten van wat van de mens komt en wat van God. Het is een constellatie waarvan we nooit zeker kunnen zijn, maar die we door onderscheiding kunnen leren kennen. De mystieke teksten kunnen ons volgens Brandsma helpen om die momenten beter te leren zien en in het leven te situeren.

Leren leren

Een praktijk die voor Brandsma altijd een belangrijke rol gespeeld heeft, is die van het onderwijs: het vermogen inzichten over te dragen. Zowel in zijn studie over de Middeleeuwse filosofische en spirituele scholen komt dit thema naar voren, als ook in verschillende teksten over onderwijs in zijn tijd, bijvoorbeeld voor de leraren van het Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs, waarin hij zich de vraag stelt of het

mogelijk is het leren te leren. Leren is meer dan één op één een bepaald inzicht inplanten in de leerling. Het is een overdrachtsproces, een relationeel gebeuren, waarin zowel de leraar als de leerling betrokken zijn. Er blijft altijd een moment van onzekerheid in die overdracht. De leraar leert zelf ook van het overdragen aan deze ene mens, die zijn of haar eigen weg gaat in het leven. Door de wijze waarop de overgedragen inhoud ontvangen wordt, leert ook de leraar dit inzicht opnieuw kennen.

Brandsma spreekt hier over het geheim van het leren. Er is geen vaststaande procedure mogelijk die het leren garandeert. Maar in de gemeenschappelijke ruimte van het leren wordt dit geheim wel zichtbaar. Het wordt steeds partieel ontsloten, door *trial and error*, door wat anderen en de geschiedenis ons aanreiken. We kunnen het zelf niet door procedures bewerkstelligen. We kunnen wel iets kennen van dat geheim, zij het nooit geheel, maar ingebed in de levenspraktijk. Dit proces is echter nooit voltooid – het geheim blijft:

Wij moeten onszelve kennen als vervolmaakbaar, nooit volmaakt. Wij zijn geen Aufklärungsmenschen, maar steeds en in den grond onvolmaakte naturen, maar juist het besef onzer onvolmaaktheid, verenigd met vervolmaakbaarheid moet ons in streving houden. Wij moeten blijven worstelen om het beste, al weten we, dat we het nooit bereiken.

Het is de openheid van die bestemming die juist het geheim waarborgt, maar het zou ook geen geheim zijn, wanneer het volstrekt verborgen was. Brandsma benadrukt in deze tekst het streven en de dynamiek van mogelijke groei. Dit vraagt om oefening in geduld, niet alles ineens willen, maar niet tevreden met hetgeen is. Het is het zoeken van een balans. De geschiedenis – de algemene geschiedenis en onze particuliere geschiedenis – zegt ons dat er steeds iets te vervolmaken is.

Dit is wat Brandsma, naar eigen zeggen, onder een christelijke pedagogiek begrijpt. Christelijke pedagogiek betekent dus allerm minst goed godsdienstonderricht, zoals hij in dezelfde tekst zegt. Het is een manier van omgaan met het leerproces, met het oog op de hele mens en op de onbereikbare bestemming van eenieder. Het is daarom ook een pedagogiek die voor alle vakken geldt, en zelfs buiten het onderwijs. Het geldt overal waar van overdracht sprake is. Maar belangrijker is dat juist de mystiek daarbij voor Brandsma een beslissende rol speelt. De mystieke teksten gaan uit van de realiteit van wat Brandsma 'het geheim' noemt, de onnavolgbare wederkerigheid van de relatie – in dit geval tussen leraar en leerling. De mystieke teksten leren ons scherper oog te krijgen voor het geheim dat zich in het dagelijkse voordoet, en ze openen een register om daarmee om te gaan.

Mysticus?

Was Titus Brandsma dan alleen maar een kenner van de mystiek, en geen mysticus? Opnieuw, dit is vanuit Brandsma's opvatting van mystiek niet de goede vraag. Als goede *moderne* mysticus exploreerde hij de breedte van de mystieke theologie juist middels de studie van de teksten en het mystieke denken zoals het in de geschiedenis was voorgekomen. En met wat hij daar geleerd had, trad hij de praktische werkelijkheid tegemoet, zoals de ervaring van het onderwijzen. En hij was er diep van overtuigd dat ieder mens het vermogen in zich draagt om de dubbele salto van de mystieke theologie in het eigen leven te realiseren. Dit was het dat hij aan zijn studenten wilde laten zien en dat was het waar hij naar op zoek was: de werkzame presentie van het onverwachte goddelijke. Het bevrijdende geheim van het leven dat mensen boven zichzelf laat uitgroeien – om het nog met een woord van Brandsma te zeggen: als een bloem in de zon.

Evelyn Underhill en *Mysticism*

JEAN-JACQUES SUURMOND

Laat me beginnen met een brief, geadresseerd aan Evelyn Underhill:

Beste mevrouw,
Zoals bij de leeuwen van Daniël in de leeuwenkuil, is de les voor ons zelfbeheersing. Terecht zegt u dat we afstand moeten doen van onze wil door u een *levende* muis te brengen, in plaats van een dode. Want dat laatste zou ons slechts verleiden tot trots. Hierover mediterend, hopen we de ware aard van het offer te doorgronden.
Wij groeten u met veel kopjes en gespin,
uw liefhebbende katten. (Vierde Advent, 1938)

Ja, Evelyn Underhill correspondeerde met katten. Wie toch al dacht dat er aan mystici een steekje los zit, zou zich hierdoor in zijn mening gesterkt kunnen voelen. Maar Underhill stond in de Britse traditie van de incarnationele theologie. Dat wil zeggen: zoals God in Jezus mens is geworden, wil hij zich belichamen in alles en iedereen – ook broeder of zuster kat is niet zonder God.

Alweer ruim twintig jaar geleden vertaalde ik van Underhill een boekje, getiteld *Praktische mystiek*. De uitgever kreeg de smaak te pakken en vroeg of ik niet ook aan haar hoofdwerk *Mysticism* wilde beginnen. Dat boek heeft mij persoonlijk geholpen – niet alleen om de mystici te verstaan, maar ook om in verwarring te raken. Een vruchtbare verwarring, dat wel. Maar ik zag toen geen mogelijkheid om het te gaan vertalen. Tot de coronacrisis kwam. Toen de lockdown mijn agenda schoonveegde dacht ik: Yes! het is nu of nooit.

Wie was Evelyn Underhill?

Evelyn Underhill werd in 1875 geboren in Wolverhampton, Engeland. Haar ouders waren anglicaans, zoals dat fatsoenlijke Britten betaamde. Naar eigen zeggen werd ze 'niet godsdienstig opgevoed'. Hoewel ze mystieke ervaringen had, beschouwde ze zichzelf jarenlang als atheïst. Haar vader was jurist in Londen, de stad waar ze het

grootste deel van haar leven woonde. Ze trouwde met haar jeugdvriend Hubert Stuart Moore, ook een jurist. Hun huwelijk bleef kinderloos. Ze strikte zijn personeel om het manuscript van *Mysticism* uit te tikken. Dat moet voor hen een wonderlijk uitstapje zijn geweest van hun gewone kantoorwerk.

Evelyn Underhill studeerde geschiedenis en botanie. Ze hobbyde als boekbinder van oude manuscripten en won, samen met haar man, prijzen als zeezeiler. Al vroeg schreef ze romans, waaruit haar belangstelling blijkt voor wat er voorbij onze zichtbare wereld mag liggen. Regelmatig reisde ze door Europa. In Italië werd ze geraakt door de oude christelijke kunst. Op haar tweeëntwintigste schreef ze vanuit Florence:

Die kunst leert me meer dan ik uit kan leggen; een soort geleidelijke, onbewuste groei in het verstaan van de dingen.

Sindsdien heeft kunst haar altijd sterk geboeid, wat ook uit het boek *Mysticism* blijkt.

Langzamerhand, zei ze, voelde ze 'dat het christelijke net steeds dichterbij mij aangetrokken wordt'. In het jaar dat ze zou trouwen, in 1907, nam ze deel aan een retraite in een klooster. Ze liep halverwege daaruit weg, maar ontving toen een 'overweldigend visioen'. 'De engel die in de weg staat', zou ze dat later noemen, een engel die haar wel vaker zou stoppen. Want daarna wilde ze rooms-katholiek worden, maar dat zette haar huwelijk onder spanning voordat het goed en wel begonnen was. Haar tegenstribbelende echtgenoot kreeg onverwacht hulp van het Vaticaan dat een encycliek uitvaardigde (*Pascendi Dominici gregis*, van paus Pius X) waarin het moderne wetenschappelijke onderzoek van de Bijbel verworpen wordt. Nu, dát kon Evelyn Underhill onmogelijk meemaken.

Dan maar de Anglicaanse Kerk, volgens haar 'een keurige buitenwijk van de stad van God'. Ze kreeg nationale bekendheid door haar radiotoespraken en vele publicaties. In Engeland was Underhill de eerste vrouw die kerkelijke retraites leidde, die aan de universiteit college gaf en actief was in de oecumene. Voor het overige waren haar dagen gevuld met de onvermijdelijke *tea parties* en literaire salons. In de middag ging ze naar de sloppen van Londen om daar met de armen op te trekken. Met sommigen van hen las ze samen Johannes van het Kruis.

Aan het eind van haar leven liep haar reputatie een forse deuk op. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was ze namelijk een vurige pacifist geworden. In het door Hitler belaagde Engeland was dat een erg impopulaire houding. Maar ze kon zich eenvoudig niet meer voorstellen dat christenen geweld met geweld zouden beantwoorden.

Verdreven uit haar eigen huis door de bombardementen op Londen, stierf ze in 1941, verzwakt door ernstige astma. Ze heeft een plek gekregen op de heiligenkalender van de Anglicaanse Kerk, op haar sterfdag 15 juni.

Dubbeldeks bus

Haar hoofdwerk heet voluit *Mysticism: A Study of the Nature and Development of Man's Spiritual Consciousness*. Het verscheen in 1911. In het Nederlands heet het: *Mystiek. Hoe God werkt in de mens*. In mijn vertaling ben ik uitgegaan van de editie van 1930 die Underhill nog zelf verbeterd en aangevuld heeft.

In het eerste deel laat ze zien hoe weinig wij in de werkelijkheid leven: hoezeer ons 'ik' met zijn beperkingen en onze doffe zintuigen de wereld vervormen, zodat we in een bubbel leven. Vandaag de dag is dat door de sociale media misschien wel duidelijker geworden dan ooit. Elk mens lijkt gevangen te zitten in zijn of haar eigen wereldje. Underhill ziet de mystieke weg als een bevrijdingsbeweging die ons daaruit verlost en dichterbij God brengt, de enige Werkelijkheid. Al gaande die weg worden we zelf verwerkelijkt.

Voor haar is de mens een soort dubbeldeks bus. Bovenin zit ons praktische, alledaagse bewustzijn. Onder dat oppervlaktebewustzijn gloeit het 'vonkje van de ziel', een term van de Duitse mystici. Dat vonkje van de ziel heeft deel aan God en verlangt naar hem. God in ons roept tot God buiten ons. Underhill ziet dit vonkje als de bron van alle kunst, en van het vreemde, ongeneselijke verlangen naar zin en betekenis, naar spiritualiteit. En zoals dat gaat met vuur: het vonkje wil niets minder dan onze hele persoonlijkheid in brand steken – een proces van omvorming dat de mystieke, of spirituele weg genoemd wordt.

Over die weg gaat het tweede deel van het boek. De kracht van dit deel is dat Underhill niet zozeer iets origineels brengt, maar de grote mystici voor zichzelf laat spreken. Meestal zijn dat christenen, maar ze citeert ook mystici uit de Oudheid en de islamitische wereld. Uit die ogenschijnlijke wirwar van ervaringen, uit heel verschillende tijden en culturen, destilleert ze de klassiek geworden vijf fasen, of vijf aspecten van de mystieke weg: ontwaken, loutering, verlichting, de donkere nacht van de ziel en, als vijfde, eenwording met de Ene, of vereniging met God. De mystieke weg is geen recht pad, maar net zo kronkelig als het leven zelf. Komt er nou nooit eens een eind aan die loutering? kun je je bijvoorbeeld soms afvragen.

Underhill onderscheidt twee hoofdaccenten: transcendent en immanent, ofwel de beleving van God ver weg, en dichtbij. Wie God vooral als ver weg beschouwt, ziet het leven als een lange reis naar hem toe. Denk aan de symbolische zoektocht naar de Graal. Daarnaast heb je mystici voor wie God vooral hier is, dichterbij dan je eigen hart, om met Augustinus te spreken. Het grote symbool hiervoor is het geestelijke huwelijk.

Als mystici van het transcendente type God proberen te omschrijven grijpen ze naar een taal die grote, grenzeloze ruimtes uitdrukt. Zoals 'schitterende duisternis' (Dionysius), of 'de zwijgende woestijn waar niemand thuis is' (Eckhart), of 'de goddelijke afgrond' (Tauler). Underhill geeft toe dat zulke beschrijvingen waarschijnlijk

het dichtst bij de werkelijkheid van God komen, maar ze vindt ze eenzijdig. Ze mist het fluiten van de vogels in het Hooglied.

Want het volledige mystieke leven houdt ook de intieme nabijheid van de goddelijke bruidegom in, met alle genegenheid, blijdschap en vertrouwen van dien. Het verschil tussen de immanente en transcendente beleving, zegt Underhill, is als dat tussen een huwelijk en een expeditie naar de poolzee. Het gaat erom dat die uitersten in spanning bijeen worden gehouden. God is zowel ver weg als nabij. Om het met een term van Marguerite Porete te zeggen: God is de 'Ver-Nabije'.

Vertaling

Mijn vertaling is ook een bewerking, met het oog op de hedendaagse lezer. Zo gebruikt Underhill inzichten uit de destijds jonge wetenschap van de psychologie. Die zijn op zichzelf niet verouderd, maar kunnen met nieuwe kennis worden aangevuld. Hier en daar heb ik daartoe in voetnoten een aanzet gegeven. Ook heb ik haar soms nogal romantische stijl met nuchter Hollands polderwater gewassen.

Verder heb ik in voetnoten allerlei uitspraken van mystici na Underhill toegevoegd, zoals van Simone Weil, Titus Brandsma, Etty Hillesum, Dag Hammarskjöld, Heiko Miskotte, Henri Nouwen, Desmond Tutu en Christian Wiman. Daaruit blijkt dat de weg van de oude mystici ook resoneert in mensen van vandaag. Kennis verouderd, maar wijsheid niet. Mystiek is eeuwig jong. Dit boek is dan ook geen antiekshop, maar nodigt uit tot spirituele groei. Niemand is zonder het vonkje van de ziel. Naast een intellectuele reus als Meister Eckhart staat de ongeletterde bediende Broeder Laurent, die op zijn kop kreeg omdat hij zo vaak borden uit zijn handen liet vallen.

Underhills boek geldt in de Engelstalige wereld als een standaardwerk en wordt nog steeds gebruikt in cursussen over spiritualiteit en mystiek. Het heeft al veel denkers en schrijvers geïnspireerd, van de dichter T.S. Eliot en de monnik Thomas Merton tot C.S. Lewis, de spirituele leraar Richard Rohr en de filosoof Alan Watts. In een tijd waarin 'mystiek' geassocieerd werd met vage gevoelens, zwevende tafels en opvattingen die theologisch niet zuiver op de graat zijn, liet Underhill zien dat mystiek ook in de moderne tijd een serieus te nemen zaak is, de dieptedimensie van het geloof – en van creativiteit en engagement. Feitelijk deed ze op haar manier wat Titus Brandsma deed toen hij in zijn rede als universiteitsrector mystiek weer op de kaart zette. Ook tijdgenoten van Underhill, zoals de psycholoog William James en de filosoof William Inge, droegen daar hun steentje aan bij.

Wat het vertaalproces betreft: ik prijs me gelukkig dat ik voortreffelijke meelezers had die commentaar leverden op mijn vertaling. Met uitroepen in de marge van de tekst als: 'Dit kun jij hier beter, JJ!' Of ook: 'Hier was je zeker moe?' Naast de redacteurs van Skandalon, gaat mijn dank uit naar mijn vrouw Marianne Vonkeman, Kees Stad, Marga Haas en Hein Blommestijn. Door hun bijdragen is het een beter boek geworden.

Geestelijke begeleiding

In mystiek gaat het voor Underhill om de liefdesrelatie tussen God en mens – een liefde die we niet altijd als liefde ervaren. Haar brieven, waaruit ik in het boek citeer, geven een indruk van hoe zij mensen geestelijk begeleidde. Zo schreef ze aan C.S. Lewis:

Mister Lewis, volgens mij zou een vleugje wildheid uw godsbeeld goed doen. (13 januari 1941)

Sindsdien wordt in de Narniaverhalen van Lewis herhaaldelijk verzekerd dat de leeuw Aslan, die Christus verbeeldt, 'geen tamme leeuw is'.

Laat mij besluiten met nog een paar kenmerkende citaten uit haar brieven. Het valt op dat ze zowel mild als duidelijk was. Ze schrijft aan iemand:

Jij bent geneigd om met jezelf bezig te blijven en almaar jezelf te onderzoeken: maar aandacht voor God betekent toch vooral zelfvergetelheid, niet? (11 oktober 1925)

Ook relativeerde ze, wat lucht geeft:

Het helpt als je onthoudt dat een echte relatie met God niet verandert door het feit dat je er niets meer van merkt. (22 januari 1909)

Underhill kon tot haar eigen verbijstering soms jaloers zijn, bijvoorbeeld wanneer iemand haar inruilde voor een andere geestelijke begeleider. Tegen zichzelf in schrijft ze:

Het beste dat ik anderen kan geven is ze helpen aan mij te ontsnappen.

Ze schreef aan iemand die zoekt naar Gods licht:

Als je ernaar streeft het te zien, helpt dat niet om het te gaan zien. Het licht komt wanneer het komt, plotseling en onverwacht. Vergelijk het met verliefd worden: dat overkomt ook nooit iemand die dat verschrikkelijk graag wil. (29 november 1904)

Aan een bisschop die droogloopt in zijn geloof:

Het geeft niets als je gebeden een tijdje tweedehands voelen. Hoe minder je er zelf aan hebt, hoe meer het in de buurt komt van een werkelijk offer. En

de nederige ervaring dat we ons niet zo spiritueel voelen als we zouden willen, is voor de meesten van ons een uitstekende oefening. (12 juni 1930)

In een andere brief citeert ze haar eigen geestelijke begeleider, baron von Hügel:
Wanneer God een tegenstander lijkt,

doe dan als de Arabier in een zandstorm. Hij gaat niet tegen de storm in maar gaat plat in het zand liggen, bedekt zijn hoofd met zijn mantel en wacht. God kunnen we niet altijd begrijpen – zou dat wel zo zijn, dan zou hij niet groot genoeg zijn om te aanbidden. (19 november 1934)

Tot slot: Underhills humor fonkelt in bijna elke brief. Zo schrijft ze aan iemand die uitgelaten is over een spirituele ervaring:

Een glas warme melk en een volstrekt dom romannetje zijn nu voor jou beter om mee in bed te nemen dan een boek van Teresa van Avila. (7 februari 1923)

Nu, met het advies van die melk zullen de katten met wie Underhill correspondeerde het roerend eens geweest zijn.

Tips!

Diepgaand maar altijd speels

Tijdschrift *Speling*, geworteld in de karmelitaanse traditie, belicht eigentijdse vormen van spiritualiteit. Er is ruim aandacht voor Bijbel, filosofie, mystiek, ervaringsverhalen en beeldende kunst. 'Mystieke peilingen in roerige tijden' is het jaarthema van 2023.

Désanne van Brederode is komend jaar gastauteur. In elk van de vier nummers zal een essay van haar hand verschijnen, respectievelijk over grondeloze diepte, vurig leiderschap, onstuimige liefde en sober genieten.

Jaarabonnement 2023 (met vier nummers): 36,90. Los nummer: 12,95. [Meer info.](#)

Prachtvertaling voor de moderne lezer

Hoe is God werkzaam in mensen? Aan de hand van de ervaring van de grote mystici schetst Evelyn Underhill (1875-1941), de vijf fasen van de mystieke weg. Vertaald, bewerkt en aangevuld door Jean-Jacques Suurmond. [Meer informatie over het boek 'Mystiek'.](#)

'Een ware schatkamer van mystieke teksten' – Nieuwwij.nl

'Hoog tijd dat deze mystieke klassieker vertaald werd' – Trouw

